

Turai Tünde

A családszerkezet változása a szocializmus évtizedeiben a Szilágyságban*

A család intézményének 20. századbeli alakulását a Szilágyságban egy nagyobb kutatás keretén belül vizsgáltuk. Fontos feladatát képezte a kutatásnak a kommunizmusban történetek feltárása, vagyis annak megismerése, hogy milyen hatások érték ezt a legalapvetőbb társadalmi közösséget, hogyan reagált a kihívásokra, és végül, hogy milyenné formálódott ezen keretviszonyok között. Ennek a munkának része a családszerkezet vizsgálata, mellyel a jelen tanulmány foglalkozik.

FOGALOMTISZTÁZÓ KITÉRŐ

Mivel a szakirodalomban a család tipológiája korántsem egységes, és az egyes terminusokat nem ugyanazokra a szerkezeti formákra alkalmazva használják, szükségesnek tartom felsorolni azokat a fogalmakat, amelyeket a továbbiakban használni fogok, illetve rögzíteni azokat a jelentéstartalmakat, amelyeket ezekhez társítok.

A *nagycsalád* szó alatt azt a komplex üzem- és munkaszervezeti egységet értem, mely legalább három családmagot foglal magában. Ezek elsősorban konszangvinikus egyenes férfiági (néha női ági), ritkább esetben oldalági leszármazottak. Egy családfő irányítása és kizárólagos vezetése mellett vagyon- és életközösséget¹ alkotnak.²

A *többgenerációs család* (vagy *törzscsalád*) az egyenesági leszármazás alapján két vagy három, egymást követő generációhoz tartozó családmagot jelöl, ami általában a szülők és egy fiú/lány családjának, ritkább esetben a nagyszülők és egy unokájuk családjának együttélését jelenti. Vagyon- és életközösséget alkotnak. Külön gazdasági és életviteli egységet is képezhetnek a családmagok, de a két feltétel közül legalább az egyiknek meg kell valósulnia ahhoz, hogy többgenerációs családról beszélhessünk.³

A *kiscsalád* vagy *nukleáris család* egyetlen családmagból áll, a szülőkből és a hozzájuk tartozó nem házas, társadalmilag elismert (konszangvinikus vagy örökbe fogadott) utódokból.⁴

* A tanulmány megírása idején a szerző az MTA Arany János Közalapítvány támogatásában részesült.

¹ Életközösségen az életter közös használatát, a közös háztartásvezetést és a család funkcióinak közös ellátását értem.

² A terminust a magyar szakirodalomban elsőként Fél Edit használta. Fél 1941.100. Lásd még Szabó 1968.38–78.; Balassa – Ortutay 1979.46–58.; MNL 1980.684–685.; Szabó 1980.99–102.; Morvay 1981.; Penavin 1981.; Tárkány 1981.443–460.; S. Lackovits 1993.571.; Szilágyi 1995.176.; Szabó 1997.40–41.

³ Lásd még Tárkány 1981.432–443.; Lackovits 1993.571.; Szabó 1996.41–42.

⁴ Lásd még MNL 1977.443.; Balassa – Ortutay 1979.46.; Tárkány 1981.412–432.; Faragó 1983.226.; Szabó 1996.41–42.

A fenti definíciók a szerkezetek tiszta megvalósulásának főbb jellegzetességeit foglalták össze, viszont számolnunk kell az átmeneti típusokkal is.

A nagycsalád és a törzscsalád közötti átmenetről beszélhetünk, amikor az együttélés és a közös gazdálkodás, illetve háztartás csak időleges, és csupán arra az időre alkalmazzák, amíg a fiatal család megteremti önmaga számára azt az egzisztenciális alapot, ami a különválás feltétele. Ugyancsak átmeneti jellegű a nagycsalád és a törzscsalád vagy kiscsalád között az a szervezeti forma, amikor a szülőkkel csak egy, általában a legkisebbik gyerekük marad együtt, de földtulajdonát az apa nem osztja el, hanem a megházasodott és elköltözött gyermekeivel továbbra is – ugyan korlátozott mértékben – vagyonszösszességet alkot. A nagycsalád és a kiscsalád közötti átmenetről pedig akkor beszélhetünk, amikor egy házban él ugyan több családmag, de valamennyien önálló egységet alkotnak, s az együttlét csak szükségszerű és időleges.

A többgenerációs és a nukleáris család között is több átmeneti típus létezik: a szülők és gyermekük családja egy házban vagy egy udvaron él, de nem alkotnak sem vagyonszösszességet, mindkét családmag önálló, de természetesen szoros kapcsolatban vannak egymással; a szülőkkel él egy vagy több nem házas, de már önálló keresettel rendelkező és különálló háztartást vezető gyerekük; a nukleáris család kiegyesül egy vagy több önálló, de külön családot nem alkotó rokonnal (pl. testvér vagy unokatestvér).

A CSALÁDSZERKEZET VÁLTOZÁSAI

Azt próbálva meg tetten érni, hogy a szocializmus jónéhány évtizede mennyiben és milyen formában tudott beavatkozni a család intézményébe, a vizsgálatot a preszocialista állapotból indítom, mivel csak ennek ismeretében érzékelhetőek azok a történések, amelyek elmozdulásokat eredményeztek.

A SZOCIALIZMUS ELŐTT

A család intézményének legkomplexebb strukturális formája a nagycsalád, mely olyan stabilitást nyújt a csoport számára, ami a sérülékenyebb – mert kisebb – egységeket érő veszteségek pótlását, a folyamatos kiegyenlítődést biztosítani képes. Korrigálva az egyéni és kiscsaládi életciklusok létszámbeli, szerkezeti és funkcionális változásait a biztonságosabb életforma keretfeltételeit teremti meg.

Ez az együttélési forma a Szilágyság⁵ igen nagy területén megtalálható volt még az 1940-es években is. A Szilágy-Szamos közben őriződött meg legtovább. Ez az a mikrorégió, melynek kulturális zártsága a legerősebb, ami igen jelentős konzerváló erőt biztosított társadalmi szerkezetére és normarendszere számára. Egy gazda vezetése alá az egyenes ági fiúleszármazottak és csa-

⁵ Mikrorégióiként a következő hármat szokták számontartani: Tövishát, amit a Szamos, a Mázsa- és a Zilah-patak fog közre; a Kraszna mente, amelyhez a Kraszna folyó vonalán és mellékpartjainak (Kolicka, Martóca) felső völgyeiben lévő települések tartoznak; és a Felső-Berettyó mente, mely terület alatt a folyó Márkaszkéig tartó szakaszán elhelyezkedő falvakat értjük. Tereptapasztalatom viszont azt mutatja, hogy a Szamos és a Szilágy-patak szögletében lévő falvak társadalomnéprajzilag és szokásvilágukatt illetően elkülönülnek a Tövisháttól, önálló kistájat alkotva. Ezért a továbbiakban ezt a településcsoportot külön mikrorégióknak fogom tekinteni, és a Szilágy-Szamos köz elnevezéssel illetem.

ládjaik tartoztak, illetve a házasságot nem kötő leánygyermek. A gazda szerepét halála után vagy a gazdasszony, vagy a legidősebb férfi vette át – de ez utóbbi esetet lassan az utódcsaládok szétválása követte. Vagyon- és életközösséget alkottak. A gazda rendelkezett a családi ingatlanok tulajdonjogával, ő szervezte meg a csoport termelési és fogyasztási tevékenységét, felügyelte a közösségen belüli viszonyokat (fegyelem biztosítása akár tettlegességgel is, konfliktusok kezelése az utódcsaládokon belül is), koordinálta a környezettel való kapcsolattartást (rokonsági, műrokonsági, szomszédsági, házasságkötési), képviselte a családot a faluközösségben. Az öreg gazdasági monopóliumát nemcsak a tulajdonjog meg nem osztásával biztosította, hanem fenntartotta magának a végrendeletbeli szabad elosztás jogát is, ami az utódok függőségét fokozta és behatárolta viselkedési alternatíváit, hiszen a földosztási szokásoknak részét képezték a szülői preferenciák és a kitagadások egyaránt. A gazdasszony hatáskörébe a ház körüli munkák és a gyerekekre való vigyázás tartozott. A földművelés pedig a munkaerővel bíró felnőttek és gyerekek feladata volt.⁶

A második világháború után kisebb lazulás mutatkozott a szerkezetben, ugyanis a nagycsaládot alkotó kiscsaládok kezdtek egyre több olyan joggal rendelkezni, ami önálló egységként való elismerésüket jelezte. Monón például, bár továbbra is közösen gazdálkodtak, megmutatkozni látszott az elvi síkon történő elhatárolódás, hiszen még a földek tényleges elosztása előtt mindegyik kiscsalád tudta, hogy melyik az „ő” része, vagyis melyik földdarab alkotja majd az ő örökségét.

Az egyéni döntéshez való jog kikényszerítése a párválasztásban kapott hangsúlyosabb szerepet. Az igen általánossá váló leányszöktetést ezen a vidéken nem a szegénység, hanem sokkal inkább a szülői akaratra való ellenszegülés motiválta. Lévén hogy a házasságkötés az egész családot érintő esemény volt, hiszen a belépő egyén vagyonával, otthonról hozott státusával és személyi képességeivel egyaránt erősítette vagy veszélyeztethette a család meglévő gazdasági és szociális erejét, a szülők igyekeztek kezükben tartani a választás jogát. Az érzelmek és az egyéni preferenciák érvényesítésének gesztusa ellenálló magatartás volt, ami igen bátor fellépést igényelt, ugyanis büntetések (egyéni, családi és egyháziak egyaránt) sorozatát vonhatta maga után.

Tövisháton szintén elterjedt volt a nagycsalád-forma, de a szocializmust megelőző időben már nem rendelkezett olyan mértékű kizárólagossággal, mint az előbb bemutatott falucsoport esetében. A szerkezetbeli lazulások legkésőbb Ballán, Bogdándon, Erkeden, Désházán, Diósádon, Hadadon, Kisdobán, Kusalyban, Szilágygörcsönben és Szilágysámszonban érződtek. Mivel a családon belüli szerepek és viszonyok nem térnek el az előbb felsoroltaktól, ismétlés helyett csak utalok erre az azonosságra.

A nagycsalád bomlásának a jelei, hogy a vagyon- és az életközösség nem volt mindig feltétlenül része az együttélésnek, és vagy az egyik, vagy a másik összetartozási forma nem valósult meg. Előfordulhatott ugyanis, hogy bár együtt gazdálkodtak a gazda irányítása alatt, mindegyik asszony külön háztartást vezetett. Vagy épp fordítva. De a külön gazdálkodás még nem jelentett önálló földtulajdonnal való rendelkezést, hiszen az öregek legfeljebb csak használatba adták gyerekeiknek a földet, de nem „vetkőztek le” halálukig, illetve itt is része volt a szokásjognak a végrendekezés, ami a hierarchiát csak erősítette.

A nagycsaládos forma átmeneti jellegűvé válására utalt az az attitűd, amikor már kényszerként kezelték az együttélést, s a csoport azon igyekezett, hogy mielőbb előteremtse az utódcsaládok

⁶ Ez a szerkezeti forma legtöbbször Szamosardón és Völcsökön maradt meg.

önálló egzisztenciájához szükséges anyagi alapot. De a különválás nem feltétlenül esett egybe a különköltözéssel. Igen gyakori volt a fokozatos függetlenedés, ugyanis a közös gazdálkodás és az élettér egyes területeinek megosztása még sokáig magán viselte a nagycsaládos struktúra jegyeit.

A gazda dominanciájának a kiszorítására az egyéni élettérből itt is történtek kísérletek – elsősorban két érdekszférát illetően: párválasztás és öröklés. De az általánossá vált leányszöktetésnek itt már több oka volt: szülői tiltás, szegénység (így mentesültek a lakodalmi költségektől), házasság előtti nemi élet, házasságsürgetés (pl. vénlegénységtől való félelem), „leányfoglalás” (pl. háborúba menő legények), illetve a divatjellegűvé válás.

A vagyon elosztásában érvényesülő szülői önkény ellensúlyozását eredményezte – bizonyos mértékig – a törvény adta perelési jog kihasználása. Az egyenlőtlen tulajdonosztásnak a következményeként a perelés lehetőségével kezdtek élni, de csak akkor, ha a végrendeletnek nem volt írásban rögzített formája. Ezek a példák a továbbiakban elkerülhetetlenül hatással voltak az örökhagyó normákat szabályozó elvekre.

A Kraszna mentén a folyó alsó folyásán, a Szilágysomlyótól északnyugatra fekvő településekre nem volt jellemző ez az együttélési forma, viszont a folyó felső folyásán, ahol intenzív zöldségtermesztéssel és tehéntartással, tejfeldolgozással foglalkoztak, már igen. A szülői hatalom hatásköre itt is kiterjedt a teljes gazdálkodásra és életmódra. Sőt még az is ritka volt, hogy a kiscsaládok önálló pénzzel rendelkezzenek, még ha plusz és külső forrásból is szereztek. Ha a gazda meghalt, vezető szerepét a gazdasszony vette át, és gyakorolta még akkor is, ha ágyban fekvővé vált. Gazdasági fölényét és a preferenciákat érvényesítő elosztás jogát is megőrizte mindvégig, bár ezen a vidéken már nem gyakorolták a végrendeletírást. Az alárendelt helyzetben levők az egyéni érdekeket érintő kérdésekben, akárcsak a fent bemutatott mikrorégiókban, perlekedéssel és leányszöktetéssel igyekeztek kikényszeríteni döntési jogukat.

A Felső-Berettyó mentén egyetlen faluban, Szilágybagoson emlékeztek még a nagycsalád-szerkezetre, ez lévén a régió leg hagyományőrzőbb települése. Természetesen a környezet hatására struktúrájában hamar megjelentek a lazulás jelei.

A származási családból való kilépés tendenciája többgenerációs és nukleáris családokat eredményezett. A nagycsalád ugyan nem egyszerre, de fokozatosan, számos átmeneti formát alkalmazva, megvált az utódcsaládoktól, s csak egy fiúgyermeket, általában a legkisebbet, vagy fiúörökös híján egy leánygyermeket őriz meg a szülők mellett, a törzscsalád-modellt valósítva meg. A létszámcsökkenés strukturális változásokat is eredményezett. Az együtt maradtak esetében a hierarchia ugyanazon irányelvek alapján működött ugyan, de a különköltözés alternatívájának, mint elfogadott családközösségnek a formája hatással volt a szülőkkel maradó utódcsalád megítélésére olyan mértékben, hogy bár a függőség erőteljes volt, kezdték önálló egységként elismerni. A prokreációs családok magánéleti szférája kitágult, s döntésjoguk is növekedett, de ez korántsem jelentett teljes függetlenedést, hiszen még a különköltözők életterébe is beleszólhattak a szülők.

Mivel a parasztság nem homogén, s a vagyoni különbözőségekre, illetve az ebből fakadó eltérő lehetőségekre már utaltam, hadd tegyek említést a nincstelenekről és azokról, akik tulajdonába akkora föld tartozott, ami még a származási család számára sem jelentett megélhetést. A parasztság ezen rétegénél volt a leggyakoribb a nukleáris családforma. Részben azért, mert nem volt meg az a vagyoni alap, ami az együtt maradáshoz keretet adott volna, részben azért, mert maga a ház volt olyan kicsi, hogy még egy család számára is szűkös volt, részben pedig a meg-

élhetési szükség sodorta el az utódcsaládokat: cselédnek szegődtek, vagy gyermektelen öregek eltartását vállalták.

A SZOCIALIZMUSBAN

A család intézményének szerkezeti alakulását négy tényező befolyásolja: gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális tendenciák. Az alábbiakban tehát ezek mentén fogom megvizsgálni a változásokat.

A GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK

Az egyéni tulajdonjogba való beavatkozás komoly következményekkel járt. A nagy gazdasággal rendelkező családokat az első nagyobb megdöbbenés akkor érte, amikor megkezdődött a kulákok „kijelölése”. Ekkor a leleményesebbek és gyorsabbak elosztották a földet gyerekeik között, a nevükre is íratva, hogy ne egyedül a gazdát terhelje a tulajdonjog. Ugyanezt a túlélési stratégiát alkalmazták a közép- és alsórétgeliek is, hogy a beszolgáltatási és adókötelezettségeket csökkentsék. Ezzel ugyan még nem következett be egyik napról a másikra strukturális átalakulás, de már lényeges lazulást eredményezett, ugyanis épp a család szerkezetét koordináló elveket érintette: a vagyonszövetséget alkotó nagycsaládot vagy törzscsaládot elemeire bontotta – ha eleinte még csak formálisan is, az állam átverésének szándékával, de elvi síkon megtörtént a különválás –, illetve elvette a gazdától a föld visszatartásának és az önkényes végrendelkezésnek a lehetőségét, vagyis azt a gazdasági fölényt, ami a családi hierarchiában a vezető szerepét biztosította.

Rövidesen a kollektivizálás következett, ami teljes tulajdonvesztéshez vezetett. Kétszeres csapás volt ez a parasztságra nézve: megfosztotta vagyonától és kivette a kezéből a munka fölötti kontrollt. Mindezeknek pedig komoly társadalmi hatásuk volt, hiszen ez a gazdasági tőke és szervezőerő alapvetően szabályozta a szociális struktúrák működését. Ezt követően a termelés a családon kívüli szférákba került. Olyan munkaszervezeti forma ez, ami egészen más elvek alapján működött: más érdekeket szolgált, más célokat követett, más technikákat alkalmazott, más munkacsoportokat alakított (brigádok) és más motivációkat hívott életre. Ugyanakkor más tudást tett szükségessé, amivel használhatatlanná, *maradivá* minősítette a hagyományozott, illetve a hosszú idők során tapasztalati úton birtokba vett ismeretanyagot, ami eddig szintén a gazda kiváltságai közé tartozott. A szocialista jegyeket magán hordozó földművelői munka tehát tartalmilag és formailag is eltért attól a munkától, ami a parasztság lételeme volt.

A iparosodás tovább erősítette ezeket a tendenciákat. A már aktív dolgozókat érintette a legkevésbé, az 1940-es évek végén pályát kezdőket már jobban, de tömegesen az 1960-as évektől munkába állók életét befolyásolta. Mivel a földművelői foglalkozás továbbá már nem tudta betölteni státuszreprodukciós funkcióját, az ipari ágazatokban való elhelyezkedés vált kedvezőbb alternatívává arra ösztönözve a pályakezdőket vagy a pályájukon még mobil réteget, hogy az agrártevékenységből kilépve betöltsék a foglalkozási struktúrában keletkezett új helyeket.⁷

Falvakban a kollektív gazdaságokon, a mezőgazdasági gép- és traktorállomásokon, a zöldség- és gyümölcsstermesztő központokon kívül más munkalehetőség csak a keveseket foglalkoztató iskolákban, adminisztrációs szférában (községháza, posta), egészségügyi rendelőkben és az egyházaknál volt. Ipar csupán hét településen működött: Benedekfalván (homokbánya), Égerhá-

⁷ Felső-Berettyó menti életpálya-alternatívák bemutatását lásd Turai 2002a.86–108.

ton (a Monarchiában alapított fűrészgár), Ippen (szénbánya), Krasznán (téglyagár, bútorgyár), Sarmaságon (szénbánya), Sülelmeden (beton félkész termékeket gyártó üzem, lenfeldolgozó, üvegyár, bútorgyár, szőnyeggyár) és Szilágynagyfaluban (téglyagár, szeszgyár, szarvasmarha-hizlalda), illetve Sámsonban és Szilágyfőkeresztúron jövedelemkiegészítőként a kollektívában alkalmazott asszonyok részt vehettek a kosár- és székfonásban. De hadd jegyezzük meg azt is, hogy a bányákat kivéve az itt üzemeltetett gyárak nem sok alkalmazottat foglalkoztattak, s nagymértékben veszteséges vállalatok voltak, melyek nem önerőből, hanem az állami redistribúcióból tartották fenn magukat.

A nagy tömegeknek megélhetést biztosító üzemeket a négy városban létesítették: Zilahon öntvény és csapszerelvénnyagár, autógumigyár, csőgyár, szigetelt huzalgyár, bútorgyár, lenfeldolgozó szövödét, gyapotfonodát, az építővállalat előre gyártott betonelem telepét, az építőipari szerelővállalatot; Szilágyosmlyón pezsgőgyár, vajgyár, szigetelőanyag-gyár, bútorgyár, fonodát, vágóhidat, öntödét, téglyagár; Szilágycsehben kötöttárugyár, fafeldolgozó- és bútorgyár, fóliagyártó üzem; Zsibón textilgyár, tejfeldolgozó vállalatot, vasúti csomópontot és építészeti, utászati célokat szolgáló kavics-, homokkitermelő vállalatot.

Az ipar és a településfejlesztési elvek gondosan össze voltak hangolva, s bár a város és a falu közötti különbségek megszüntetését ígérték, valójában újratermelték, sőt felerősítették a meglévő egyenlőtlenégeket, a városi életforma vonzóvá tételét eredményezve ezzel.

Harmadikként hadd említsük meg a presztízsnak örvendő tudás tartalmának a megváltozását, ami az értelmiségi és a „fehérgalléros” állásokat a foglalkozási aspirációkban igen centrális pozícióba helyezte.

Mindhárom tendencia a földművelői rétegből való kilépésre kényszerített és ösztönzött. Elveszítve a korábbi életformát biztosító keretfeltételeket, olyan új alternatívákat kellett találni, melyek az adott gazdasági körülmények között megélhetést biztosítottak. Ez pedig a régi életformától való fokozatos távolodást vont maga után. Fokozatos, mert még sokáig építkezett a korábbi elemekből, de egyre több újítást fogadott be.

Megváltozott mindenekelőtt a gazda örökhagyói szerepe. A kollektivizálás szervezésének időszakában túlélési stratégiának bizonyult a tulajdonjog átíratásával együtt járó földelosztás. Majd következett egy ennél drasztikusabb lépés, a földeknek az állam általi kisajátítása, vagyis a földről a kollektív vagy állami gazdaság javára történő „önkéntes” lemondás, hiszen ezzel gyakorlatilag minimálisra szűkült az örökhagyói szerepkör: a házra, a telekre és a személyes tárgyakra. Ám ezek már nem jelentettek olyan értékű objektumokat, amelyekkel a korábbi hierarchiát fenntartani vagy újratermelni lehetett volna. Lassan kialakult a státuszvesztést korrigálni szándékozó stratégiaként a pénzfelhalmozás, de ennek kiosztása már más formát öltött, hiszen a státusz rehabilitálásának folyamatos szükségessége az utódoknak való folyamatos juttatási magatartást alakította ki, ami ugyan a korábbi örökhagyói funkciót, vagyis a gazdasági többlettel való rendelkezést és elosztást kívánta pótolni, de kicsúszott ebből a szerepkörből, átlépve a támogatások kategóriájába.

A család ugyanakkor megszűnt komplex gazdasági üzemnek lenni, ami fontos kapocs volt a csoport összetartozásában. Ez lévén az alapvető megélhetési forrás, valamennyiüknek érdeke volt a bekapcsolódás és az aktív részvétel, s ha nem is jelentette minden család számára a teljes szükségletek fedezését, fontos kiinduló alap volt, melynek nélkülözése státuscsökkenést eredményezett volna.

A fiatalok számára megnyíló új lehetőségek szintén negatív hatással voltak a korábbi családformákra. Olyan új jövedelemforrások lettek elérhetőek, amelyek lehetővé tették, hogy anyagilag önállóvá váljanak. Sőt jobban jövedelmező állásokhoz juthattak, mint ami az addig gazdasági fölényrel rendelkező gazda számára hozzáférhető volt.⁸ Még a kollektív gazdaságokon belül is a fiatalok töltötték be azokat a pozíciókat (pl. gépszerelő, traktorista), amelyek nagyobb fizetéssel jártak, de az ipari szférába való belépés az anyagi egyenlőtlenségeket minden esetben visszajukra fordította.

Az anyagi javak juttatásának iránya is megváltozott. Mivel a foglalkozásszerkezet új lehetőségeivel (pl. szakmunkási, köztisztviselői, értelmiségi pálya) való élés a család emelkedését jelentette, maguk a szülők is minden igyekezetükkel azon voltak, hogy ebben segítsék gyermeküket.

A munkahely és a lakhely szétválásával megszűnt az a zártság, ami kiszűrte a külső hatásokat. Különösen a településen kívül dolgozóakra igaz ez, akikhez egyre több információ jutott el a környező és a távolabbi világból. A hatások megsokszorozódása pedig nyitottabbá tette az egyéneket az újítások irányába. Pluralizálódtak az értékek és a modellek, amelyek életstratégiákat szervezték.

A föld tulajdonlási jogának a megszűnésével megváltoztak a gazdasági aspirációk is. A magántulajdon formáinak a beszűkülésével a családi befektetések céljává a ház vált, s mint presztízsszimbólumot nagyították, bővítették. Ezzel megváltozott az egyéni és családi élettérrel való gondolkodás. Már nem volt előnyös a család megítélésére nézve, ha a korábbi életformát követve akár több kiscsalád is lakott egyetlen szobában.

A lakásviszonyokon a városi tömbházak megjelenése is változtatott, amelyek igen széles kör számára elérhetőek voltak. Ezek viszont már nemcsak a lakáslehetőségek meggyarapodását jelentették, hanem a társadalmi mobilitásnak a területi mobilitással való összekapcsolását is lehetővé tették.

A makrogazdasági tendenciák a nemek szereposztásába is beavatkoztak. A gazdasági érdek ugyanis azt kívánta, hogy minél nagyobb számú munkaerőt aktivizálhassanak, amiben jelentős fontosságot kapott a női lakosság, mint kiaknázatlan erőforrás. A nők kimozdítása korábbi szerepkörükből, jogokkal való ellátása és önálló jövedelemhez való juttatása befolyásolta a családi kohézió erősségét és tartalmát, de a leglassúbb elmozdulások épp a nemek státushierarchiában történtek. Úgy tűnik, a férfi és női szerepeket szabályozó társadalmi konszenzus nagyon szívós volt.⁹

A TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK

Az állam korábbi társadalmi kötelek megváltoztatását célzó törekvésének része volt a családba, mint a társadalom alapintézményébe való beavatkozás is. A családot, lévén az az intézmény, ami zártságából kifolyólag erősen hagyományörző, magán hordozva a korábbi korszak jegyeit (pl. értékek, mentalitás, életmód, viselkedési alternatívák), úgy tekintették, mint ami akadályozhatja az új hatalmi elit legitimitációját, az új értékek és tendenciák széleskörű elterjedését és beépülését.¹⁰ A társadalom polarizálása, a korábbi struktúrákat fenntartó és azoknak védelmet

⁸ Magyarországi példán lásd még Bell 1984.196–197.

⁹ H. Sas 1980.206–240.

¹⁰ Lásd még Kerblay 1996.443.

biztosító intézmények stabilitásának fellazítása kívánatos volt az új társadalomszerkezet és az új hierarchiák megkonstruálása érdekében.

A nukleáris családforma legitimizálási szándékát foglalták magukba az alábbi, igencsak céltudatos gesztusok: a hatalmi diskurzust a kiscsalád kizárólagossággal dominálta; az állam által épített lakások erre a szerkezetre méretezve készültek; az állami rendelkezések, amennyiben a családra vonatkoztak (pl. szociális juttatások), egy házaspárral és a hozzá tartozó gyerekekkel számoltak.¹¹

Az individualizálódást segítette elő a jövedelem elosztási formája is, ugyanis a fizetéseket nem családi, hanem egyéni teljesítmények alapján állapították meg (kivéve a csupán néhány évig működő társas gazdaságokat), illetve a fizetéseket is így juttatták az érintetteknek.¹² Ez pedig három szempontból is bomlasztóan hatott a korábbi családformákra: egyrészt önálló pénzforráshoz juttatta a csoport valamennyi tagját, másrészt az anyagi erőforrások elérésében az egyéneknek az államtól való közvetlen függőségi formáját alakította ki, átugorva a család intézményét, ami azelőtt jelentős integráló és közvetítő szerepet töltött be, harmadrészt pluralizálta és egymástól függetleníttette a megélhetést biztosító erőforrásokat.

Az állam szociálpolitikai intézkedései is az egyének önállósodásának elősegítését célozták, ami lazította a család mint szolidáris és egymásért felelős csoport kötelezettségeit. Gondolhatunk itt akár az anyákat segítő gyerekgondozási juttatásokra, bölcsődékre és óvodákra, akár az idősek inaktív időszakáról gondoskodó nyugdíjra, vagy a teljes ellátást és ápolást biztosító öregotthonokra.

Nem fért tehát kétség ahhoz, hogy az állam által elismert és előnyben részesített családforma a kiscsalád volt, ez lévén az a legkisebb szociális egység, amire és amiből az új, „szocialista” társadalmat felépíthetőnek képelték el.

A DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK

A nagy és komplex szerkezetek bomlásában jelentős szerepe volt a létszámcsökkenésnek, amit egyrészt a fertilitás visszaesése, másrészt pedig az elvándorlások indokolnak.

A tudatos családtervezésnek több oka volt. Mindenekelőtt igen jelentős hatással voltak rá a gazdasági trendek, melyek jelentős pszichés és anyagi terhet jelentettek a parasztság számára, valamint a nők bevonása a munkaerőpiacra. A mezőgazdaságon kívüli munkavállalás, ami az ingázást vagy az elköltözést tette szükségessé, ugyanezt a tendenciát táplálta, egyrészt azért, mert a kitágult élettérben új társadalmi hatások érték őket, s a hagyományos, meglehetősen zárt világból való kilépés nyitottabbá tette őket az új modellek irányába, másrészt pedig azért, mert a területi mobilitás olyan anyagi terheket jelentett, amelyek arra ösztönözték a házaspárt, hogy a családi életciklusnak épp abban a kezdeti fázisában, amelyik a biológiai reprodukció számára a legkedvezőbb, materiális erejüket az új környezetben való otthonteremtésre összpontosítsák. De a megváltozott gazdasági aspirációk, amelyek a magasabb életszínvonal megvalósítását célozták meg és módosították a család saját anyagi viszonyainak a megítélését, illetve a gyerekek státusának az emelkedése, ami nagyobb anyagi befektetéseket és több figyelmet tett szükségessé,

¹¹ Erről részletesebben lásd Turai 2002b.189–204.

¹² Lásd még Kideckel 1993.96–97., 103.

ugyancsak ezt erősítették. A társadalmi mobilitás sem maradt következmény nélkül, ugyanis az emelkedés vágya arra ösztönzött, hogy takarékoskodjanak anyagi erőforrásaikkal, melyek a mobilitás sikeressége érdekében szükségesek, illetve a megcélzott réteg családi életével kapcsolatos szokásait integrálták, amely réteg termékenysége általában alacsonyabb volt. Végül még hadd említsük meg a fogamzásgátló és terhességmegszakító eljárások elterjedését, melyek nagy jelentőségűek voltak még az 1966-os abortusztörvény ellenére is.

A rurális közösségek tényleges népességfogyását a természetes szaporulaton kívül az elvándorlások is jelentős mértékben befolyásolták. A napi, a heti, a havi vagy az időszaki ingázás helyett igen sokan választották az elköltözést, ami elsősorban a megye négy városát célozta meg. A folyamat intenzitását bemutató, hadd vessük össze az 1941-es és 1992-es népszámlálási adatokat: Zilah lakossága 8546-ról 67977-re emelkedett, Szilágysomlyóé 9039-ről 15233-ra, Zsibóé 3518-ról 10198-ra, Szilágycsehé 3480-ról 6160-ra.¹³ De ugyanakkor igen sokan messzebb is elmentek: a környező megyékbe is (Felső-Berettyó mentiek Váradra, Margittára, Tövishát északnyugati részéből Szatmárra, Tasnádra, Szilágy-Szamos köziek Nagybanyára, Kraszna mentiek Váradra), de nagyon sokan még ennél messzebbre is (Aradra, Brassóba, Resicára, Temesvárra, Vajdahunyadra stb.).

A KULTURÁLIS VÁLTOZÁSOK

Ezen a kérdéskörön belül két jelentős problémára kell kitérnünk: a hagyományok önreprodukciós erejére és az új kulturális hatásokra. Bár a makroszint részéről jelentős mértékűek voltak azok az impulzusok, melyek a közösségek érték-, szokás- és normarendszerét kívánták befolyásolni, ezeket az aspektusokat illetően viszonylag lassúak voltak a változások. Az a generáció, amelyiknek a szocializációja a preszocialista korszakban történt meg, meglehetősen elzárkózott az új hatások elől. Ezen a helyzeten valamelyest változtatott a társadalmi és/vagy a területi mobilitás, de itt még csak enyhe adaptációról beszélhetünk. A következő generáció szocializálásában már nagyobb szerephez jutott az iskola, a média, a horizontális kapcsolatok, amelyek több új elemet építettek be világlképükbe, de ők is számos aspektusát továbbvitték a korábbi modelleknek.¹⁴ A legnagyobb változás azoknál következett be, akik korán kiléptek rurális környezetükből, rögtön pályájuk kezdetén, vagy akár még korábban, tanulmányaik idején. Az ő gyerekeik nevelésére már városban került sor, s ebben a közegetben jelentős mértékben eltávolodtak attól az életszervező „forgatókönyvtől”, amelyet nagyszüleik képviseltek.¹⁵

Az ingázók helyzete átmeneti jelleget viselt magán. Azáltal, hogy munkahelyük folytán egy más környezetbe épültek be, jobban ki voltak téve a külső hatásoknak, nyitottabbá váltak iránjukba, s ezek sokkal nagyobb mértékben és igen változatos formában özönlöttek el őket.

¹³ Varga 1999.667–673.

¹⁴ Vö. Kerblay 1996.470–471.

¹⁵ Az „általános forgatókönyvről” lásd Mandelbaum 1982.34. („Minden kultúra egy általános forgatókönyvet készít az életpályára vonatkozóan, amely jelzi a főbb szakaszokat, megmondja, milyen választóvonalakra van szükség, és minden biológiai eseménynek társadalmi jelentőséget tulajdonít a születéstől a halálig.”) és Niedermüller 1988.379. („Minden kultúra elkészíti az életpályának egy általános forgatókönyvét, amely tartalmazza a főbb választóvonalakat, megmondja, hogy mikor kell az átmeneteknek bekövetkezniük, és meghatározza a társadalmi jelentéseket.”).

A változások folyamata azoknál volt a leglassúbb, akiknek sem lakhelye, sem munkahelye nem hozott kilépést az agrárszférából. Lényegesen kevesebb hatás érte őket, hiszen csekély érintkezési alkalmuk volt azokkal a kommunikációs csatornákkal, amelyek ezeket közvetítették. Ezért elsősorban közvetett formában kapcsolódtak be ebbe az adó-vevő kontaktusba az elköltözött vagy ingázó rokonokon, szomszédokon, házastárson vagy városi iskolában tanuló gyerekeiken keresztül. De a közvetett érintkezésből kifolyólag csökkentett erővel és szelektálva érkeztek el hozzájuk a külső impulzusok, illetve az átvétel időbeli dimenziója kitágult, ami a további szűrésre és az erőteljes adaptációra adta meg a lehetőséget.

A kulturális hagyományok önreprodukciós ereje nagy területi különbségeket mutat. A legzártabb falvak a Szilágy-Szamos köziek voltak. A közösségek megtartó erejének erőssége látszik abban is, hogy ezekről a településekről a szilágysági tendenciákhoz képes igencsak mérsékelt volt az elvándorlás, s bár innen is sokan elköltöztek, a tényleges szaporulat csak az 1970-es évek végétől, az 1980-as években mutatott negatív értékeket. Ez pedig nem csak okozata, de visszahatásából kifolyólag oka is a hagyományozhatóságnak, hiszen a kultúra újratermelődé- sének az esélyeit növelte, vagy legalábbis nem rombolta. A tövisháti falvak közül a Zilah – Szilágycseh útvonal mentén fekvők a nyitottabbak Désháza kivételével. A Zilah – Alsószopor és Szilágycseh – Alsószopor útvonalak mentén, illetve között elhelyezkedő települések ennél valamivel zártabbak, de a 60-as évektől egyre fokozottabb mértékben nyitottakká váltak az új kulturális hatások előtt. A Kraszna mentiek közül a folyó felső folyásának falvai a hagyomány- őrzőbbek, a Szilágysomlyótól északnyugatra levőek viszont már sokkal kevésbé. A legnyitottabb mikrorégiója a vizsgált területnek a Felső-Berettyó mente. Ezek azok a favak, amelyekben leg- hamarabb megjelentek a változások. Viszonylag sok hatással szembeneztek, s viszonylag gyors adaptálással fogadtak be számosat közülük.

A kulturálisan rögzített érték- és szokásvilágra a fentebbiekben már bemutatott individualizáló tendenciák igen jelentős befolyással bírtak, hiszen olyan individuális értékeket tudatosított az egyéneknél, amelyek addig nem voltak szervezői a társadalmi kapcsolatoknak. Ezt egészítette ki a kiscsalád-forma modellként való megjelenése, amit két jelentős csatorna közvetített számukra: a média és az aspirációk célpontjában lévő társadalmi rétegek családszerkezete. Az előbbi esetben kimagasló jelentőséggel bírtak a Szilágyságban, ha nem is jó minőségben, de még fogható magyarországi rádió- és tévéadók. Az elérni és utánozni vágyott csoportok a gazdasági és társadalmi átrendeződések következtében a városi, illetve értelmiségi és alkalmazotti munkát végzők lettek, akikre általában a szülőktől való függetlenedés volt a jellemző, illetve a két-három gyerek vállalása.

Ezzel párhuzamban a házasságkötési szokások is módosultak. Egyrészt kissé kitolódott a házasságkötés időpontja a tanulási periódus meghosszabbodása, valamint a pályán való „helyezkedés”, emelkedő jellegű helykeresés következtében. Másrészt pedig megváltoztak azok a mércék, amelyekkel a családalapítási feltételek ítéltettek meg.

A szekularizáció fokozott térhódítása szintén hatással volt a családszerkezetre: mind a fertilitásra, mind a generációs együttélésre. Az „ahány gyereket Isten rendel” felfogást kiszorította a tudatos családtervezés, még ha a terhesség megszakítását is igényelte. Ezt a mentalitásbeli változást jelzi az is, hogy a családciklus késői szakaszában születetteket „Ceaușescu-gyerekeknek” nevezték, utalva ezzel arra, hogy ezt – a fogamzásgátlói nehézségek és az abortusztilalom miatt – terven felüli „túteljesítésnek” minősítették. Továbbá: a generációs együttélést a vallási alapon nyugvó alázatosság, a tolerancia csökkenése és az individualizációs értékekkel való egyre

nagyobb azonosulás tette konfliktusosabbá, ami azt eredményezte, hogy egyre inkább elfogadták a különélést, mint a konfruntációmentesebb életformát.

A GAZDASÁGI, TÁRSADALMI, DEMOGRÁFIAI ÉS KULTURÁLIS HATÁSOK ÖSSZEGZŐ VIZSGÁLATA

A különböző változások felvázolása során néhol már jeleztem ezeknek a családszerkezettel való kapcsolatát, de mivel nagyjából nem külön, hanem együtt hatottak, a logikai alapon szétválasztott és elkülönített bemutatás után az együttes hatásvizsgálatot tartom adekvátnak.

A vagyonszűkülés képező föld elvesztésének, a komplex gazdasági üzemenként való működés megszűnésének, a földművelői munka presztízsvesztésének, az új és jobb jövedelemhez való hozzájutásoknak és a tudás alapjául szolgáló ismeretanyag megváltozásának következtében a gazda elvesztette azokat az erőforrásokat, amelyek hatalmi fölényét biztosították. A hierarchia korábbi formában való tarthatatlanságát eredményezte továbbá az is, hogy sem a munkaerőpiacra, sem a társadalmi szerkezetbe nem a nagycsaládon keresztül, a gazda közvetítésével integrálódott az egyén, hanem közvetlen formában. A társadalmi és a területi mobilitás miatti nyitottabbá válással az individuális értékek beépülése fokozódott, ami az eddigi alá- és fölérendeltségi formák ellenében fejtette ki hatását. Valamint az elköltözők életformája is visszahatott az otthonmaradókra, ami többszörösen pozitívnak ítéltetett meg: a városi életmód, a társadalmi mobilitás és a függetlenség megvalósítása okán. Mindezek együttese a családmagok önálló egységként való szemléletét ösztönözte. Bár ha még jó ideig együtt is laktak és életközösséget alkottak, már külön pénzzel rendelkeztek, illetve kiszélesedett az intimitás, a magánszféra határa. Ezzel együtt differenciálódtak a döntéshozatal szabályozó elvei: körvonalazódtak azok a területek, amelyekben az egyén, amelyekben a családmag, illetve amelyekben a nagycsalád dönthetett.

A szerkezetlázító tendenciák mellett a létszámcsökkenés is jelentős szereppel bírt, hiszen a fiatalok közül igen sokan léptek ki a származási család keretei közül, s a szülők egyedül vagy egy, esetleg két gyerekkel maradtak.

A nagycsalád-forma még a kollektivizálás végleges befejezése előtt, az 1950-es évek végére teljesen eltűnt, természetesen eltérő ütemben, a települések hagyományörző jellegétől függően.

Ideiglenes formáját még rövid ideig alkalmazták az önálló egzisztencia megteremtéséig, de átmeneti jellegére utalt, hogy már csak szükségállapotnak tekintették. Ebből kifolyólag pedig a szereposztás és a hierarchia sem úgy szerveződött, mint a korábbi nagycsalád esetében, hiszen az elköltözni készülő családmag nagyobb függetlenséget tudhatott magának. A csoport gazdasági aspirációi is eltérő irányelveket mutattak, ugyanis nem arra törekedtek, hogy a család közös materiális tőkéjét erősítsék, hanem arra, hogy a különválni akarókat segítsék, vagy amennyiben nem tudták támogatni őket, nem vonták el egyéni pénzlehetőségeiket.

A kötelékek lazulásának ellenére a nagycsalád, ha nem is sértetlen formában és szereposztásban, de a családmagok kölcsönös interakcióján alapuló, bizonyos szociális és gazdasági funkciókat ellátó közösségként tovább működött. Cole kiterjedt háztartási csoportnak nevezte azt a formát, ami a városi és a falusi életmódból származó előnyök összehangolására épült.¹⁶ Fontos

¹⁶ Cole 1981.90–91.

cserekapcsolat volt ez, ami a településpolitika egyenlőtlenségeit korrigálta. Lehetővé tette, hogy a család magasabb pozíciót szerezzen meg a városban karriert építő utódon keresztül, s majd a magasabb státus és a városi lakhely által elérhetővé váló előnyökhöz juttassa a többi családtagot, de ugyanakkor a falun maradt szülők a második gazdaságnak köszönhetően az elköltözöttet ellátták azokkal az élelmiszerekkel, melyhez nem volt hozzáférése.

A gazdasági koprodukció mellett a szociális együttműködés is igen jelentős szerepet kapott. Az unokákra való vigyázásban, különösen az óvodás kort megelőző időben, a hosszasan elnyúló, otthoni gondozást igénylő betegségek idején és krízishelyzetekben (pl. válás, haláleset, szülő súlyos betegsége, az ország illegális elhagyása) igencsak kivették a részüket a nagyszülők. Az öregek gondozásával kapcsolatos feladatok ellátása is, bár az állam nyugdíjat és öregotthonokat biztosított, a család hatókörébe tartozott.

A családnak, mint szorosan összetartozó egységnek a tudata az azonos településen lakók körében az egyén megítélésében továbbra is nagy szerepet játszott. Különösen a párválasztásban és az egyházi vezetőségbe való beválasztásban nőtt meg a jelentősége, amikor nemcsak az egyén kvalitásai és erkölce mérettetett meg, hanem az egész családé, ami alatt nem csak a kiscsalád értendő.

A nagycsalád-szerkezet bomlásának ellensúlyozását vélem felfedezni a keresztszülő-választási szokások megváltozásában is. Míg korábban az általános tendencia az volt, hogy a rokonsági körön kívülieket, vagyis barátokat kértek fel a komasági szerepre, hogy ily módon tágítsák szociális hálójukat, a régi kötelékek lazulásával, az újfajta hiány beállításával az igények is új irányt vettek: a stabilitást biztosító, a kisebb és sérülékenyebb utódcsaládokat nagyobb mértékben veszélyeztető veszteségek korrigálását ellátni képes nagycsaládi összetartozást kívánták visszaállítani azzal, hogy a testvéreket hívták meg keresztszülőknek.

Míndezek azt mutatják, hogy a nagycsalád-forma felbomlott ugyan, de a nagycsalád-ideológia, vagyis a kötelékek és az összetartozás igénye és tudata megmaradt.¹⁷

A szerkezet valamelyest a törzscsaládba mentődött át. A gazda itt is a legidősebb férfi, a gazdasszony a legidősebb nő volt még jó ideig, de csökkentett autoritással, annak mértékében, hogy mennyiben alkottak életközösséget, illetve hol húzódtak meg a közös és a magánszféra határai.

A korábbi alá- és fölérendeltségi sémák a leginkább a Szilágy-Szamos közben és Désházán örözödtek meg. Annak ellenére, hogy a fiatal pár nagyobb fizetéssel és akár magasabb társadalmi státussal rendelkezett, a szülő gazdaszeréhez nem fért kétség. A családot a gazda képviselte a falu társadalmában, a belső fegyelmet ő tartotta a kezében, a közös ügyekben ő döntött, a családi érdekeket és célokat ő jelölte ki. A háztartást pedig a gazdasszony vezette és a fiatalasszonynak az ő keze alatt kellett betanulnia. Olyan ereje volt a közösség hagyományörzésének, hogy ezt a státusszerkezetet egészen a szocializmus végéig fenntartották, s bomlása csak az 1990-es évektől érződik.

A Tövisháton és a Kraszna felső folyásának falvaiban a létszámcsökkenéssel együtt a szerkezet is jobban megváltozott. Bár itt is általános volt, hogy az egyik gyerek, általában a legkisebbik, a háznál maradt, de már korántsem olyan függőségi viszonyban, mint amilyenről az előbbi településcsoport kapcsán szóltunk. Mivel vagonközösséget már csak nagyon redukált formában

¹⁷ Ám a nagycsaládnak ez az utólagos formája, mint a kiterjedt háztartási csoport, csak az ugyanazon vagy a közeli településeken élő utódokkal volt megvalósítható, ugyanis az aktív interakciós körön kívülre távozókkal oly mértékben meglazult a kapcsolat, hogy ez már nem volt működtethető.

alkothattak, az életközösség maradt az a szoros kapocs, ami a családmagokat egy családba integrálva, törzscsaláddá fogta össze. Az elkülönülés mértéke itt már jelentősebb volt, s a kiscsaládok magánszférája viszonylag nagy elismerésnek örvendett. A közös ügyekben való döntés is egyre jobban demokratizálódott. Ahogy a fiatal pár olyan jövedelemforráshoz jutott, ami képessé tette arra, hogy ön maga fenntartását biztosítsa, a különválás nélkül is önálló egységnek tekintették őket. A hierarchiában akkor következett be jelentős változás, amikor a szülő fizikai és anyagi ereje látványosan visszaesett, ugyanis ekkortól az utódcsalád került domináns pozícióba. Új helyzet volt ez, hiszen a gazda szerepét csak nagyon ritkán vesztette el halála előtt, mivel ez nem mulandó képességekhez volt kötve, hanem gazdasági fölénye és a hagyomány által rögzített státusa biztosította ezt számára.

A nagycsalád bomlása törzscsaládokat és nukleáris családokat eredményezett. A gazdasági helyzet megváltozása következtében egyre több fiatal pár vált képessé arra, hogy egzisztenciájáról ön maga gondoskodjék, s ezt a tendenciát az individuális értékek térhódítása mind jobban felerősítette. A kiscsaládnak modellértékűvé válása lényeges mentalitás- és normabeli változásokra utal. Míg korábban ez a családforma elsősorban a nincstelenséghez kötődött, vagy a családnak mint szociális közösség rossz működésének volt a jele, most a családalapítók és szülei aspirációnak középpontjába került. Ebben a normarendszerben már az a jó és módos szülő, aki fiainak házat, netán városi lakást tud biztosítani, vagy legalábbis segíteni tudja őket ennek megszerzésében.

A többgenerációs és a nukleáris családok között is voltak átmeneti formák. Ilyennek tekinthető például az, amikor egy udvaron maradtak ugyan, de a szülők külön életközösségben éltek, sőt akár külön házba (*kisházba* vagy *öregházba*) költöztek. Bár ez a származási és a prokreációs család különválását és függetlenedését jelentette, mégis szoros kapcsolat maradt a két családmag között. Ezt a modellt a Felső-Berettyó menti falvakban alkalmazták nagy előszeretettel, mert áthidaló megoldásnak tűnt az idősök együtt maradási és a fiatalok különválási vágya között.

A már kiscsaládként működő csoportok is válhatnak időlegesen törzscsaláddá szociális okokból: az öregek gondozása, az utód válása, vagy huzamosan állandó gondozást igénylő betegség esetén. Még ha életközösséget is alkotnak együttélésük alatt, csak átmeneti jellegűnek tekinthetjük ezt a formát, s a feladat megoldása vagy megszűnése után újból visszarendeződtek régi struktúrájukba.

Mindezekkel a családstruktúrákat bomlasztó tendenciákkal párhuzamosan a nukleáris család egyre nagyobb teret hódított. A városok mellett dominánssá vált a Felső-Berettyó mentén és a Kraszna alsó folyásának településein; ha nem is szorította ki olyan mértékben a törzscsalád-formát, mint az előbbi helyeken, de általános volt a Kraszna felső folyásának falvaiban és a Tövisháton. A legkevésbé Szilágy-Szamos közben és Désházán terjedt el, ahol a teljes szocialista korszakban a többgenerációs család maradt az adekvát családforma.

FORRÁSJEGYZÉK

- Balassa Iván–Ortutay Gyula: *Magyar néprajz*. Budapest, 1979, Corvina.
- Bell, Peter D.: *Peasants in Socialist Transition. Live in a Collectivized Hungarian Village*. Berkeley–Los Angeles–London, 1984, University of California Press.
- Chivot, Daniel: „What Happened in Eastern Europe in 1989?”. In Chivot, Daniel (szerk.): *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left. The Revolutions of 1989*. Seattle and London, 1991, University of Washington Press.
- Cole, John W.: Family, Farm and Factory: Rural Workers in Contemporary Romania. In Nelson, Daniel N. (szerk.): *Romania in the 1980s*. Boulder and Colorado, 1981, Westview Press.
- Cseh-Szombathy László: A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In u. ő. (szerk.): *A változó család*. Budapest, 1978, Kossuth.
- Faragó Tamás: „Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények kapcsán”. In *Ethnographia*. XCIV. 2. 216–254., 1983.
- Faragó Tamás: Család és háztartás a hagyományos magyar társadalomban. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó.
- Fél Edit: Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. In *Tanya, falu, mezőváros 1*. Budapest, 1941.
- Kerblay, Basile: „Socialist Families”. In Burguière, André–Klapisch-Zuber, Christiane–Segalen, Martine–Zonabend, Françoise (szerk.): *A History of the Family*. Cambridge, 1996, Polity Press.
- Keszeg Vilmos: A nagycsalád bomlása Detrehentelepen. In *Korunk Évkönyv*. 1982.
- Kideckel, David A.: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca and London, 1993, Cornell University Press.
- Kligman, Gail: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu (A két-színűség politikája. A népszaporulat ellenőrzése Ceaușescu Romániájában)*. Bukarest, 2000, Humanitas.
- S. Lackovits Emőke: A család és a rokonság jellemzői a Káli-medence falvaiban a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig. In *Ethn.* 2. p.569–579., 1993.
- Magyar Néprajzi Lexikon*. I. kötet (1977), II. kötet (1980), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mandelbaum, David G.: „Életrajzi tanulmány: Gandhi”. In *Documentatio Ethnographica*. 9. p.29–45., 1982.
- Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében. Néprajzi tanulmányok*. Budapest, II. (bővített) kiadás, 1981, Akadémiai Kiadó.
- Niedermüller Péter: „Élettörténet és néprajzi elbeszélés”. In *Ethnographia*. XCIX. 3–4. p.376–389., 1988.
- Oláh Sándor: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, 2001, Pro-Print Könyvkiadó.
- Penavin Olga: *A nagycsaládszerkezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Újvidék, 1981, k. n.
- Sampson, Steven L.: *National Integration Through Socialist Planning. An Anthropological Study of a Romanian New Town*. New York, 1984, Columbia University Press.
- H. Sas Judit: A nőiesség – férfiaság sztereotípiái. In Szántó Miklós (szerk.): *Tanulmányok az életmódról*. p.203–240, Budapest, 1980, Gondolat.
- Sharif, Michael: *Romania: Politics, Economics and Society. Political Stagnation and Stimulated Change*. London, 1985, k. n.

Szabó László: *Munkaszervezet és termékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. Szolnok, 1968, k. n.

Szabó László: *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen, 1980, k. n.

Szabó László: *A munka néprajza*. Debrecen, 1997, k. n.

Szilágyi Miklós: Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség. (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek.) In *Folklór és Ethnográfia* 87. Debrecen, 1995, k. n.

Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Budapest, 1981, Gondolat.

Turai Tünde: „Önként mentünk erőszakkal.” Életpálya-alternatívák az 1940-es évek rendszer-váltása után. In *Tabula*. p.86–108., 5. évf. 1., 2002a.

Turai Tünde: „A család intézménye a szocialista hatalmi diskurzusban”. In Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár, 2002b, Kriza Könyvek 12, KJNT.

Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája II. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között*. Csíkszereda, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1999, Pro-Print Könyvkiadó.